

TANRI ve ANALOJİ

Ali ÇETİN*

Abstract God and Analogy

The concept of analogy has been examined in two ways in our article. The first of those researches is linguistically. It is difficult to answer that question: How do we talk about God or how do we have to talk about God? In this context the fundamental problem for theologians is the theological Language used by them. Univocal Language slides into anthropomorphism and can't be used about God. Equivocal Language is meaningless and does not give us information about God. Analogy may help to the theologian. But it has dilemmas in terms of linguistic and logic. The other research is about the analogy between human and God productions. This analogy is based on very strong basis in the context of the design proof. However, this kind of the analogies has also certain limits.

Keywords: God, Analogy, Design, Proof, Language, Logic.

1. İki Tür Analoji

İnsan, her savın rasyonel bir açıklamasını araştırmakta ve inançlarını bu açıklama çerçevesinde ortaya koyduğu temellere dayandırmaktadır. Aynı düzlemde bir Tanrı'nın varlığına dair sorgulamalar ve edinilen inançlar da benzer süreçlerin dışında değildir. "Tanrı'nın varlığına neden inanıyorsun?" biçimindeki soru tümcesi "Tanrı'nın varlığına inanıyorum" tümcesi kadar haklı bir nedene dayanmaktadır. Bu noktada bir teistin, inançlarını geçerli yöntemlere başvurarak açıklaması ya da düşüncelerini haklı çıkaracak gerekçeleri üretmesi gerekmektedir. Bu bağlamda teizm, Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için geleneksel olarak; ontolojik, kozmolojik, tasarım (*teleolojik*) ve ahlak kanıtlarını ortaya koymuştur.¹ Her düşünsel üretimde olduğu gibi teistik kanıtlamada da mantığa dayalı bir çıkarım süreci söz konusu olacaktır.

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, alicetinr@gmail.com

1 C. Stephen Evans, Philosophy of Religion: Thinking About Faith, InterVarsity Press, Illinois ve İngiltere, 1985, s. 45.

Sokaktan gelen kuş sesinin bir serçeye ait olduğunu söylediğimizde deneyimlerimize dayalı bir çıkarımda bulunmuş oluruz. Suyun deniz seviyesinde yüz derecede kaynadığına yönelik bulgu da deneyime dayalı olarak ortaya konulmuştur. İlk çıkarım örneği günlük hayatta sıklıkla kullandığımız genellemelerden biridir. İkinci örnek ise bilimsel niteliği olan bir çıkarımdır. Her iki anlamda da aklın yaptığı eylem bir tümevarımdır. Bu örneklerden yola çıkarak tümevarımın *benzer örneklerin* bir araya getirilmesiyle oluşturulduğunu kabul edebiliriz. Benzetme yani analogi (*analogy*), temel özelliği bakımından tümdengelim ve tümevarımın bir karışımıdır. Analogide de tekil önermelerden yola çıkılmaktadır. Fakat tümevarımın temel özelliği, tekil olgu, olay ve nesnelere için geçerli olan niteliğin, diğer olgu, olay ve nesnelere bütünü için de geçerli sayılması yani bir genellemeye gidilmiş olmasıdır.² Analogide ise bir genellemeye gidilmemektedir. Analogide akıl, kimi olgu, olay ya da nesnelere hareket ederek başka olgu, olay veya nesnelere ulaşır. Analogiyi tikellik olgusuyla sınırlamak da doğru değildir. Genel bir yargıdan, başka bir genel yargıya götürebilecek olan analogik akıl yürütmeler de bulunmaktadır. Bu çerçevede tümevarımı, tikelden tümele, analogiyi ise genel olarak tikelden tikele götüren bir süreç olarak betimleyebiliriz.

Analogide bulunan tümdengelim yönü ise aşağıdaki örnekle ortaya koyabiliriz:

Antalyalılar ve Mersinliler Akdenizlidir.

Antalyalılar sıcakkanlıdırlar.

O halde, Mersinliler de sıcakkanlıdırlar.

Bu örnekteki Akdenizli terimi, Antalyalılar ve Mersinliler için düşünülebi-
lecek tüm özellikleri içermektedir. Dolayısıyla, Antalyalıların bir özelliği olan sıcakkanlılık Mersinliler için de düşünülmektedir. Bu çerçevede terimler arasındaki benzerlik yoluyla çıkarım yapma olanağı ortaya çıkmaktadır.

Tasarım kanıtına göre sonsuz güç sahibi, akıllı bir varlık evreni mevcut biçimiyle yaratmıştır. Bu bağlamda üretilen kanıtların bir bölümü analogiye başvuru olarak ortaya konulan akıl yürütme yöntemiyle ilgilidir. Bu düzlemde karşımıza aynı konu hakkında iki farklı sorgulama alanı çıkmaktadır.

Öncelikle Tanrı hakkındaki ifadelerin farklı bir çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir. Örneğin tek anlamlı (*univocal*) teolojik bir dil çerçevesinde yapılan çıkarımlarda antropomorfizm söz konusu olacaktır. Dolayısıyla bu dil yoluyla Tanrı hakkında bir çıkarımda bulunmak doğru olmayacaktır. Fakat kullanılan teolojik dil, müphem (*equivocal*) bir dil niteliğinde olabilir. Bu dil çerçevesindeki teolojik kullanımlar teisti agnostisizme götürecektir ve Tanrı hakkında da ona

2 Doğan Özlem, Mantık, İnkılap Yay., Genişletilmiş 6. Baskı, İstanbul, 1999, s. 43.

doğru konuşma olanağı sağlamayacaktır.³ Tanrı hakkında konuştuğumuz zaman kaçınılmaz olarak *sıradan* bir dili kullanmak durumunda kalmaktayız. Ancak belirttiğimiz gibi bu dilin alışıldık anlamıyla Tanrı hakkındaki çıkarımlarda kullanılamayacağı ortadadır.⁴ Temel teolojik önermeler arasındaki çatışmanın ortadan kaldırılması için teistin *orta bir yol* bulması zorunludur. Bu bağlamda söz konusu sorunların çözümü için aynı terimin benzer ya da ilişkili bir anlamda kullanımı olan analogiye dayalı dile başvurulabilir.⁵ Helenistik düşünceye göre, en yüksek varlık *basit* olarak anlaşılmıştır ve zorunlu olarak kavrayışının ötesindedir. Bununla birlikte o, bütün anlamın üstün bir kaynağıdır.⁶ Hıristiyan teolojisi bu kavramları kutsal kitaba uygun biçimde yorumlamak istemiştir. Öncelikle İncil'in ve filozofların ortak bir Tanrı'sı olacaksa o, bütün varlıklardan kesin olarak ayrı düşünülmelidir.⁷ Buna göre teologlar, tek anlamlı olmayacak bir şekilde Tanrı'ya nitelik atfetme beyanlarından kaçınmalıdırlar. Çünkü yükleme ait terimler, bizzat söz konusu şekilde gelirse, diğer şartlar altında da aynı anlama ya da aynı kullanıma sahip olamayacaktır. Bu durumda Tanrı'nın bilinebileceğine dair savlar ciddi sorunlarla karşılaşacaktır. Diğer taraftan teistler Tanrı'nın bilinebileceği konusunda olumlu yargılara ulaşmak istemektedirler. Çünkü bir teiste göre Tanrı, kendini çeşitli yollarla insana "açmışsa" Tanrı tamamıyla anlaşılmaz olmayacaktır.⁸ Aquinas ve Cajetan'ın biçimlendirmelerine göre teolojide iki tür analogi yöntemi bulunmaktadır ki bunlar; orantı analogisi (*analogy of proportionality*) ve atıf analogisi (*analogy of attribution*) dir.⁹

Öncelikle teolojik bir dildeki analogi iki önerme arasındaki benzerliğe dayanmaktadır. Bu orantı analogisinde iki terimin benzerliği mecazi olmayan bir benzerliktir. Fakat terimlerden her biri analogiye kendi neliği oranında katılır. Söz gelimi gökyüzünün ve insan gözünün maviliği arasında bir orantı analogisi kurabiliriz. Burada iki terim aynı niteliğe biçimsel olarak sahiptir fakat onların mavilikleri kendi neliklerine özgüdür. Teist için orantı analogisi, kapalı ve tek anlamlı dil arasında bir orta yol bulmasını sağlayabilir. Ferre'ye göre söz konusu analogi

3 Frederick Ferre, *Language, Logic and God*, Harper & Row Publishers, New York, 1961, s. 69.

4 Evans, *Philosophy of Religion: Thinking About Faith*, s. 154.

5 Evans, a.g.e., s. 154; Frederick Ferre, "Analogy in Theology", *The Encyclopedia of Philosophy*, Edit. Paul Edwards, The Macmillan Company & Free Press, C. 1, 1967, s. 94; Ferre, *Language, Logic and God*, s. 69.

6 Ferre, "Analogy in Theology" s. 94

7 Thomas Aquinas, "God's Simplesness", *Philosophy of Religion*, Edit. Brian Davis, Oxford University Press, Oxford, 2000, s. 50 vd.

8 Ferre, "Analogy in Theology", s. 94.

9 Julie K. Ward, *Aristotle on Homonymy: Dialectic and Science*, Cambridge University Press, 2008, s. 2, 80; Evans, *Philosophy of Religion: Thinking About Faith*, s. 155; Ferre, "Analogy in Theology", s. 94; Ferre, *Language, Logic and God*, s. 70

şunu önerir gibi görünmektedir: “Amaç, Tanrı ve yaratımları arasındaki doğrudan bir benzerlikten kaçınarak, literal farklılıkları göz önünde bulundurup, Tanrı ve yaratımlarının nitelikleri arasındaki rasyonel ilişkileri ortaya koymaktır.”¹⁰ Kökleri Grek matematiğinde olan bu yöntemden hareketle orantı analojisi şöyle sembolize edilebilir:

Tanrı'nın nitelikleri Yaratıkların nitelikleri

Tanrı'nın Doğası Yaratıkların Doğası. ¹¹

Ferre'ye göre bu orantılılık, Tanrı'nın hiçbir şeye benzemezliği gerçeğini ihlal etmiyor gibi görünmektedir.¹²

Atıf analojisi ise birbirinden büyük ölçüde farklı iki benzer arasındaki ilişkiye dayanır.¹³ Benzerlerden biri (ilk benzer-*prime analogate*), kendine biçimsel olarak yeni, tümüyle özel ve gerçek anlamda yüklenen niteliğe sahiptir; fakat aynı nitelik diğer benzeyene göreceli veya türemiş bir anlamda yüklenmiştir.¹⁴ Söz gelimi sağlık niteliği, hem insanlara hem de örneğin bir kaplıca tesisine yüklenebilir. Tesis türemiş bir anlamda “sağlıklıdır”, çünkü tesis oraya giden insanlar (ilk benzerler) teriminin biçimsel anlamda “sağlıklı” olmasına katkıda bulunur.¹⁵ Buna göre, Tanrı ve dünya arasındaki analogi açısından bazen Tanrı ilk benzer (*prime analogate*) olarak alınır. Söz gelimi iyilik ve hikmet nitelikleri en ileri düzeyde Tanrı'ya atfedilebilir. Dolayısıyla her iki nitelik, anılan anlamla karşılaştırıldığında insanlara yalnızca Tanrı'nın eylemine uygun bir bağlamda ve belli düzeyde atfedilebilir.¹⁶ Böylece varlıklar, çeşitli nitelikler çerçevesinde Tanrı'ya benzetilir veya onunla ilişkilendirilir.

Analojik değerlendirmeler, nitelikler bağlamında benzer yönlerin arasındaki bir neden olarak ortaya konulmaz. Söz gelimi Swinburne'e göre analogi, A'ya benzeyen Ax'te A'ya benzeyen olguyu ortaya koymasını beklediği bir nedeni iddia eder.¹⁷ Modern tasarım kanıtlarının erken dönem örneklerinden sayılabilecek olan William Paley'in saat analojisi söz konusu çıkarımlara uygundur. Paley'e

10 Ferre, “Analogy in Theology”, s. 94

11 Ferre, “Analogy in Theology”, s. 94

12 Ferre, a.g.m., s. 94.

13 Atıf analojisinin kökenleri Aristoteles'in eşadlı (homonymy) kavramına dayandırılabilir. Bkz. Aristo, Metafizik, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yay., 1996, s. 191 (Gamma 2); Ward, Aristotle on Homonymy: Dialectic and Science, s. 2

14 Ferre, Language, Logic and God, s. 70

15 Ferre, “Analogy in Theology”, s. 94.

16 Ferre, a.g.m., s. 96.

17 Ayrıntılı bilgi için bkz. Richard Swinburne, Revelation: From Metaphor to Analogy, Oxford University Press, 2007, s. 39 vd.

göre saat, her yönüyle bir amaca yönelik tasarımıdır. Evren de saat gibi bir amaca yönelik tasarımıdır. Her tarafımızı kaplayan düzenli varlık, saatin ustasını gösterdiği gibi, bize sonsuz güç ve bilgi sahibi bir ustayı yani yaratıcıyı gösterir.¹⁸

Özellikle Hume'un konuşturduğu Cleanthes ve Paley'in, analogik değerlendirmeleri birbirine benzemektedir. Bu çerçevede iki temel sınıflandırma yapılmaktadır. Bu sınıflandırmada; makineler gibi insan yapımları veya doğal organizmalar ya da göz gibi organlar ortaya konulmuştur. Bu her iki sınıftaki unsurlar dikkat çekici biçimde bir bütünün, amacını ya da onun bir takım işlevlerine yönlenmiş parçalarının karmaşık uyumlarını göstermektedir. Paley'in deyişiyle, hem doğal nesnelere hem de insan yapımları görev ve amaçlarına uygun olarak üretilmiştir. Bu tür analogiler biçimsel olarak şöyle ortaya konulabilir:

1. İnsan yapımı makineler bir amaç için işlevsel açıdan uyum sergilemektedir. Bunlar insan kaynaklı akıllı tasarımın göstergeleridir.

2. Organizmalar, organlar hatta bir bütün olarak doğa, insan yapımı makinelere benzer. Bir amaca ulaşma ve işlevsellik açısından doğadaki varlıklar daha karmaşık ve üstündürler.

3. Öyleyse doğal varlıklar da aynı biçimde akıllı bir tasarımın ürünü olmalıdırlar.

4. Sonuç olarak, insandan üstün olan, mutlak bilgi ve güç sahibi bir varlık doğayı yaratmıştır.

2. Analoginin Eleştirisi

Teolojik dilin sınırları çerçevesinde analogiye çeşitli eleştiriler yöneltilir. Öncelikle, orantı analogisi Tanrı'nın niteliklerine dair herhangi bir bilgiye kaynaklık etmek için uygun görünmemektedir. Genel anlamda biçimsel yapıya uygun olan terimler bağımsız bir şekilde açıklanmalıdır. Eğer Tanrı'nın sonsuz olarak ortaya konan doğası, yukarıda aktardığımız formülasyonda değişebilirliğe uygun niteliklerse analogi kurulabilir. Fakat bu özellik söz konusu formülasyon içerisinde uygun niteliğe sahip değildir. İkinci olarak, orantıyı oluşturan iki doğrudan benzerlik arasındaki ilişkinin kesin karakterini belirtme girişimlerinin sonucunda bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Bu iki orantı ya bir denklik işaretiyle bağlanır ya da bağlanmaz. Eğer ilk alternatif seçilirse, bu iki orantı arasındaki ilişki özdeşlik ilişkisi olacaktır ve söz gelimi insanın iyiliğinin insana ait olması gibi, Tanrı'nın iyiliği de Tanrı'ya ait olacaktır. Bu ilişkideki özdeşlik tek anlamlılığı ortadan kal-

18 William Paley, "The Watch and The Watchmaker", *Philosophy of Religion*, Edit. Lois P. Pojman, Wards Worth Publishing Company, New York, 2003, s. 50-52. Tasarım kanıtının benzer örneklerinden bir diğerini de David Hume dile getirmiştir. Bkz. David Hume, *Dialogues concerning Natural Religion*, Edit. Dorothy Coleman, Cambridge University Press 2007.

dırır ve Tanrı'nın özgeliğini tehdit eder. Diğer taraftan eğer eşitlik işareti, oranlar arasındaki diğer bazı bağlarla yer değiştirirse analogi kesinliğini kaybeder ve kullanışsız hale gelir. Bunlardan ayrı ve daha önemli bir eleştiriye göre, varlıklar arası ilişkilerle Tanrı'ya atfedilen "ilişkiler" in karşılaştırılması teolojik sorunlara kapı aralayacaktır. Söz gelimi Tanrı'nın geleneksel olarak bütünüyle basit olduğu varsayılabılır ve tam basitlik kavramı çerçevesindeki ilişkiler anlamsızdır. Tanrı'nın bir anlamda varlıkla bağlantılı (Tanrı'nın oğlu İsa inancı ya da Tanrı'nın kendi "ruhundan" insana üflemesi hakkında yapılan yorumlar gibi) olduğu iddia edildiğinde formülasyondaki eşitlik bozulacaktır. Bu durumda varlıklar arası ilişkilerle, Tanrı'nın basitlik ilkesi bağlamında hiçbir şeyle ilişkili olmaması arasında bir benzerlik kurmak olanaksızdır.¹⁹

Atıf analogisine de eleştiri yöneltilebilir. Örneğin atıf analogisi, analogi terimlerinden birinin biçimsel neliği konusunda bilgi edinmemizi sağlamamaktadır. Oysa analogideki amaç, Tanrı'nın belli biçimsel niteliklerinden söz edebilmek ve onları konu edinen dili açıklayacak durumda olmaktır. Fakat atıf analogisi bize yalnızca daha önce bildiğimiz şeyleri verir. Söz gelimi Tanrı'nın ve Hz. Muhammet'in iyi olduklarını ve her ikisinin de var olduklarını söylediğimizi varsayalım. Buna göre onların iyi ya da var olduklarını söylerken, temelde bu yargıların içeriklerini, yaratılanların iyiliklerine veya onların hayatlarına dair aktarılan bilgilere dayanarak oluşturmaktayız. Paralel olarak burada Tanrı'nın, iyiliğe ve var oluşa, onları yaratılanlarda meydana getirebilecek bir biçimde sahip olduğu düşünülmektedir. Mascall'a göre bu, yaratılanlarda çeşitli anlamlarda biçimsel olarak bulduğumuz yetkinliklerin asıllarının Tanrı'da bulunduğunu, yani Tanrı'nın yaratılanlara iyilik yapabilme niteliğini verdiğini kabul etmektir.²⁰ Fakat doğrudan Tanrı'nın bu yetilere biçimsel olarak sahip olması, hiç de zorunlu değildir. Bu durumda atıf analogisi, Tanrı'nın sahip olduğu niteliklere başvurarak bilgi veriyorsa anlamsız bir uğraş olacaktır. Oysa bir analoginin doğruluğu, aydınlattığı ilişkinin gerçekliğine bağlıdır. Bu çerçevede ilişkinin var oluşu analogik bir kanıtlamayla gösterilemez; çünkü bu türden bir ilişki, diğer açıklamaların onun varlığını temellendirmeye izin verdiği ölçüde analogik olarak biçimlendirilebilir.²¹

Eleştiriler oldukça önemli sorunlara işaret etmektedir. Analogi mantığının teolojide kullanımını tartışmalara kapı aralamaktadır. Ferre, eleştirileri haklı bulmakta ve analogiyi farklı bir bağlamda kullanmayı önermektedir. Ona göre analogi, gündelik dilin kullanımını teolojik bağlama yerleştirmenin bir aracı olarak kabul edilirse, değeri maddi plandan çok biçimsel planda araştırılacağından, teistler için oldukça yararlı olacaktır.²² Fakat Ferre'nin önerisi analogiyi geleneksel kullanım-

19 Eleştiriler için bkz. Ferre, "Analogy in Theology", s. 95 vd.

20 Ferre, Language, Logic and God, s. 72.

21 Ferre, a.g.e., s. s. 72.

22 Ferre, a.g.e., s.76

dan uzaklaştıracak unsurları içermektedir. Çünkü onun önerisi doğrultusunda analoginin işlevi bilgi vermek değil; yalnızca dilin kullanımını teizmin geleneksel savları çerçevesinde sınırlamak olacaktır.

Tasarım kanıtında kullanıldığı biçimiyle analogiye en önemli eleştiri David Hume'dan gelmiştir. *Dialogues concerning Natural Religion* adlı eserinde Hume, kurgusal karakter Philo'nun dilinden kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Hume'a göre doğanın yapıları, tasarım kanıtının ileri sürdüğü gibi insan ürünlerine benze-memektedir. Dolayısıyla doğa ve insanın yapımları arasında kurulan analogi haklı nedenlere dayanmamaktadır. Hume, tasarımı savunanların, analoginin temel ku-rallarını göz ardı ettiklerini dile getirmektedir. Hume'a göre özellikle, hiç bir bü-tün parçasına benzemez ve analogik bir değerlendirmeyi yeterince desteklemez.²³ Fakat Hume'un parçadan bütüne geçişle ilgili çıkarıma yönelik eleştirisi sorgula-maya açıktır; çünkü sıradan insanlar da bu çeşit çıkarımları sık sık yapmaktadır-lar. Söz gelimi bir kasabada yapılan gözlemler sonucu sadece tek katlı evler gören birisi, mantıksal olarak tüm kasabanın tek katlı evlerden oluştuğunu düşünebilir. Bu bağlamda olasılıkları göz ardı ederek, parçadan bütün hakkında çıkarım yapı-lamayacağını söylemek yanlış olacaktır.²⁴ Bu çerçevede Hume'un belirttiği gibi iki yapı arasında farklılıklar vardır, fakat onun yargısına karşıt olarak benzerlik-lerin daha fazla olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İnsan yapımı makineler düzenli, karmaşık, ince ayarlı, belli amaçlar için bir araya getirilmiş ve uyumlu parçalara sahiptir. Evrende de aynı özelliklere sahip varlıkların bulunduğu göz-lemlemektedir. Dembski'ye göre, akıllı unsurlar etkinlik gösterdiklerinde geride kendi belirtilerini taşıyan bir "iz" bırakırlar.²⁵ Her iki yapım arasında bu türden bir ilişkinin varlığı savunulabilir. Bu karşıt itirazın gücü oranında Hume'un eleş-tirisi etkisiz kalacaktır. Hume'un bir başka önemli eleştirisine göre; eğer bir şey türünün tek örneği ise analogi kurulamaz ve ona göre evren türünün tek örneğidir. Dolayısıyla bir bütün olarak evrenin düzenlilik özelliği hakkında bir yargıya varı-lamaz.²⁶ Leslie bu eleştiriye şu yanıtı vermektedir: "Evet bizim tecrübe edebil-diğimiz tek evren olmasına rağmen, onun bizim tecrübe ettiğimiz pek çok olguy-la ortak noktaları vardır. Örneğin karmaşık bir yapı tasarımının sonucu olabilir."²⁷ Leslie, evrenin bütün olarak değil daha çok yapısal parçaları açısından ele alın-masını önermektedir. Teistlerin analogiyi kullanımı da genelde bu doğrultudadır. Oldukça kapalı olan evren kavramına dayanan bir analogi söz konusu değildir. Bu bağlamda Hume'un eleştirisi haklı nedenlere dayanmamaktadır.

23 Hume, *Dialogues concerning Natural Religion*, s. 19

24 Alvin Plantinga, *God and Other Minds: A study of the Rational Justification of Belief in God*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1975, s. 98 vd.

25 William A. Dembski, *Intelligent Design: The Bridge Between Science & Theology*, Inter Varsity Press, Illinois, 1999, s. 127 vd.

26 Hume, *Dialogues concerning Natural Religion*, s. 20 vd.

27 John Leslie, "God and Scientific Verifiability", *Philosophy*, C. 53, 1978, s. 72.

Bir başka eleştiriye göre, analogi kolaylıkla anti teizmin hipotezleri doğrultusunda ortaya konulabilir. Teistik sava göre evren rastgele ortaya çıkmaz tersine o, akıllı bir tasarımın ürünüdür. Bu sava, karşıt bir analogiyle yanıt verilebilir. Örneğin insan hayatında ve evrenin fiziksel tarihinde gerçekleşen olaylar arasında farklı bir analogi kurulabilir. Evrenin tarihsel akışı içerisinde düşük olasılıklı pek çok olayın gerçekleştiğini teistler kabul etmektedirler. Bu durum insanların gündelik yaşamlarında da gerçekleşmektedir. Söz gelimi “eski bir okul arkadaşımızla farklı bir şehirde kalabalık bir yerde karşılaştığımız olmuştur ya da yüksek katımlı bir piyango çekilişinde düşük olasılığa rağmen kazanan numaralar bizim biletimizde çıkmıştır.”²⁸ Dolayısıyla evrensel düzenliliğin, analogi yoluyla zorunlu olarak akıllı bir tasarımcıya dayandırılması doğru değildir. Fakat bu karşı çıkış çerçevesindeki analogi başarısız görünüyor. Verilen örneklerde anılan iki olgu arasında yeterli bir benzerliğin bulunmadığı ilk bakışta anlaşılmaktadır. Bir insanın ummadığı bir yerde ve zamanda eski arkadaşıyla karşılaşması ya da bir kere olsun büyük ikramiyeyi kazanması beklenmedik bir şey değildir. Evrensel ölçekte ve zamansal akışta olasılık dışı olaylar, tasarım taraftarlarının savlarına uygun olarak, oldukça fazla miktarda ve ince ayarlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Ancak evrende gerçekleşen düşük olasılıklı ve büyük bölümü olasılık dışı olaylarla, insan hayatında yer alan göreceli olarak yüksek olasılıklı durumlar arasında benzerlik kurmak ve buna dayanarak analogiyle tasarım hakkında şans etkenini varsaymak olanaklı görünmüyor.

Benzer bir karşıt analogi denemesi Dawkins’ten gelmektedir. Dawkins’e göre “Çakıl taşlarıyla dolu bir kumsalda yürüdüğümüzde çakılların gelişi güzel dağılmadığını fark ederiz... Çakıl taşları büyüklüklerine göre ayrı ayrı düzenli kuşaklar oluşturmuştur... Şöyle bir mitik söylem uydurulabilir; belki de tertipli bir zihne ve düzen duygusuna sahip büyük bir ruh taşları sıralamıştır... Aslında çakılları sıralayan amaçsız fiziksel kuvvetler yani dalgaların etkisidir... Düzensizlikten bir miktar düzen ortaya çıkmış ve bu hiç bir zihin tarafından tasarlanmamıştır.”²⁹ Dawkins’in bu analogisi de yeterince haklı nedenlere dayanmamaktadır. Dawkins’in belirttiği gibi çakıl taşları dalgaların etkisiyle düzenli bir duruma gelebilir. Dalgalar da hava durumuna göre değişebilir. Bilimsel bir bulgu olarak kabul edilir ki doğa olayları son derece düzenlidir ve belirttiğimiz gibi taşlar, yasalara bağlı olarak cari olan nedenlerin etkisiyle sahil boyunca düzenli halde dağılmıştır. Evrensel düzenin oldukça karmaşık yapılara dayandığını ve çakıl taşlarının sergilediği kadar basit bir yapısının bulunmadığını göz önünde bulundurursak Dawkins’in karşı çıkışı mantıksal bir temele dayanmamaktadır.

28 Anthony O’Hear, *Experience, Explanation and Faith: An Introduction to the Philosophy of Religion*, Routledge & Kegan Paul, London, 1984, s. 139.

29 Richard Dawkins, *Kör Saatçi*, Çev. Feryal Halatçı, Tübitak Popüler Bilimler Kitaplığı, Ankara, 2002, s. 56.

3. Analoginin Yeni Biçimleri

Geleneksel olarak analogide, insan ürünleri ve evrensel yapılar arasında kurulan benzerlik temel hareket noktası olarak alınmaktadır. Modern yaklaşımlara göre benzerlik önemli olmakla birlikte, iki yapım arasındaki ilişkilere yapılan vurgular daha önemli görülmektedir. Bu bağlamda, dünya bir bütün olarak özellikle modern fiziğin ilgi alanları açısından, insan ürünlerine benzemektedir. Burada üründen anlaşılan şey, birbiriyle ilişkili fakat birbirinden bağımsız parçaların ince dengede bir araya getirildiği için bir uygunluk sergilemesidir. Söz gelimi, bunlar bilgisayarlar ya da Dede Efendi'nin bestelerindeki gibi karmaşık ve ince yapılar olabilir. Modern fizikçe ortaya konulan evren de düzenli yasalarıyla, bilinçli hayatı ortaya çıkarmasıyla ince ayarlanmış parçalardan oluşmuştur. Açıkçası bütün bunlar bir tasarım gibi görünmektedir. Buradan hareketle teist, evrenin bir bütün olarak akıllı tasarımın ürünü olduğunu iddia edebilir.³⁰ Davis'in bu çıkarımı klasik analoginin ötesinde fakat kozmolojik verilerin ışığında teistik savların güçlü bir onayı gibi görünmektedir.

Farklı analogi denemeleri de bulunmaktadır. Taylor'a göre, bizim duyuşal ve zihinsel yeteneklerimiz tek başına önemli değildir. Bunların, gerçeğin keşfedilmesi için bize bakan yönleri de vardır.³¹ Taylor şöyle bir örnek veriyor. "Farz edin ki trende gidiyorsunuz ve pencereden yaklaştığınız istasyonu görüyorsunuz... Bir sürü küçük taş, tepeciğe dağıtılmış şöyle bir şeyi ifade ediyor: *İngiliz Demir Yolları: Galler'e Hoş geldiniz*. Taşların rastgele bu şekli ortaya çıkarmak için bir araya geldiğini düşünmezsiniz aksine taşların yolculara bir mesaj vermek için düzenlendiğini bilirsiniz. Aynı zamanda bu düzenin bilinçli bir varlığın işi olduğunu anlarsınız..." Taylor bu örnekten zihinsel ve duyuşal yeteneklerimize yönelir. "Taşlar bize Galler'e geldiğimizi gösterir... Herhangi bir kimse rasyonel olarak hem taşların doğal ve amaçsız olduğunu hem de taşların kendinden başka bir gerçeği gösterdiğini söyleyebilir mi?" Bu bağlamda Taylor'a göre bir insan rasyonel olarak bu iki şeye aynı anda inanamaz.³² Ona göre, duyuşularımız ve aklımız bize gerçeğin ne olduğunu gösterir. Örnekteki gibi, bunların anlamsız ve rastgele var olduğunu fakat bir anlamı bize gösterdiğini düşünmek yanlış olacaktır. Bununla birlikte analogideki şekliyle, duyuşalar ve doğal kökenleri olan zihinsel özelliklerden hareketle, onların bazı gerçekleri ortaya çıkarması savı çok açık değildir. Şeylerin kökeni ve onların güvenilirliği arasındaki ilişkiyi göstermek kolay görünmemektedir. Bu eleştiriye göre zihinsel yetilerin ve duyuşaların kökenlerinin doğru açıklamasını belirlemede onların doğruluk derecesi tam olarak bilinemeyebilir. Sonuç olarak Taylor'ın yorumları ilginç noktalar içerse de onun yaklaşımı klasik analogiye benzemektedir.

30 John Jefferson Davis, "The Design Argument Cosmic "Fine-Tuning" and Anthropic Principle", *International Journal for Philosophy of Religion*, C. 22, 1987, s. 147.

31 Richard Taylor, *Metaphysics*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1992, s. 111.

32 Taylor, *Metaphysics*, s. 114.

Sonuç

Tanrı'ya inanan 'sıradan' bir kişinin zorunlu olarak inancını rasyonel yollarla açıklaması ya da inancını haklı çıkaracak kanıtları üretmesi gerekmemektedir. Yine bir teologun Tanrı düşüncesini bütünüyle rasyonel olan yöntemlerle açıklaması da beklenmemektedir. Bununla birlikte Tanrı hakkında ortaya konulacak her türlü bilgisel içeriğin doğru ya da geçerli olması, bunların belli koşullara sahip olmasıyla olanaklıdır. Bu çerçevede Tanrı hakkında ortaya konulan analogik çıkarımların, öncelikle dilsel açıdan değerlendirildiğinde, mantıksal süreçler olarak yeterince sağlam temellere dayanıp dayanmadığı sorgulanmalıdır. Yine bu temellerden hareketle ortaya konulacak yargıların doğruluğunun araştırılması da gerekmektedir. Bu sorgulama, ön kabullerin ya da sonradan belli nedenlerle edinilen inançların sağlam temellere oturması açısından önemlidir.

İlk sorgulama bağlamında ele aldığımız analoginin, insan dilinin salt sınırlı kapsamından hareketle Tanrı hakkında bilgi edinilemeyeceği gerçeği karşısında başvurulacak bir yöntem olduğunu söyleyebiliriz. Böylece Tanrısal dil kapsamında insanı, insani dil kapsamında da Tanrı'yı sınırlandırma yanlışı ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Orta Çağ teologlarından bu yana dizgeleştirilen analogik yöntemin zayıf noktaları bulunmaktadır. Dile getirdiğimiz gibi hem atıf hem de orantı analogisi dilsel sınırlılıkların yanı sıra insan bilgisinin ve deneyiminin yetersizliğinden dolayı gündelik hayatta bütünüyle işlevsiz olmamakla birlikte istenilen doğrultuda yeterince güvenilir değildir. Bununla birlikte teizm mantığı açısından analogik çıkarımların bir açıdan haklı nedenlere dayandığını da söyleyebiliriz. Eğer teistlerin iddia ettikleri gibi kutsal metinler mutlak bir Tanrı tarafından gönderilmişse, onlardaki tüm bilgisel içerik doğru olarak kabul edilecektir ve söz konusu doğruluk da insanların bunlara dayalı olarak yaptıkları çıkarımların doğruluğu için haklı nedenleri sağlayacaktır. Söz gelimi Kur'an'da Tanrı'nın arşa istiva ettiği belirtilmiştir.³³ Eğer bu ayete göre Tanrı, evren üzerinde kesin bir egemenlik kurmuşsa, bir teist bu yorumdan hareketle Tanrı'nın insan hayatına ilişkin alanlarda da kesin bir egemenliğinin bulunduğunu analogi yoluyla savunabilir. Tanrı dışındaki varlıklardan hareketle *dikey yönlü* bir analogi de kurulabilir. Söz gelimi Kur'an, Hz. Musa'nın karşılaştığı gizemli kişinin geleceği bildiğini dile getirir.³⁴ Bir teist buradan hareketle, haklı olarak, Tanrı'nın da geleceği bildiğini çıkarsayabilir. Ancak kurulacak analogide verilerin oldukça dikkatli yorumlanması ve doğrudan ilgisiz bir kavramın çıkarım süreci dışında tutulması gerekmektedir. Aksi takdirde insani olan Tanrısal olana karışacaktır ve teolojik söylem kendi *mantığına* yabancılaşacaktır.

İkinci sorgulama bağlamında, tasarım kanıtının fiziksel ve biyolojik açıdan analogiyi kullanma biçimi oldukça başarılıdır. Evrenin ince ayarlı yapısı ve belli bir amaca uygun olarak deviniyor görünmesi teizmin savları için haklı nedenleri sunmaktadır. Teist, söz konusu olgulara dayanarak analogi kurabilir ve bir Tanrı'nın varlığını, niteliklerini ortaya koyabilir. Bununla birlikte ortaya konulan analogik değerlendirmelere dayanan yargıların haklılığı, bilimsel verilerin onaylanmasına bağlı olarak değişkenlik gösterecektir.

33 7 Araf 54.

34 18 Kehf 66-82.